श्रीभगवानुवाच

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।
विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ ४.१॥

॥ॐ॥पूर्वाध्याये 'नियतं कुरुकर्मत्वं' (३.८) इत्यादिना किञ्चिद्विवृतस्य निवृत्तकर्मणः तथा 'यो बुद्धेः परतस्तु स' (३.४२) इत्यादिना तारतम्यान्तगत्वेनोक्तविष्णोस्तज्ज्ञानस्य च विस्तरेण निरूपणमत्राध्याये क्रियते । "एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म" (४.१५) इत्यतः प्राक्तनग्रन्थेन बुद्धेः परस्य विष्णोर्माहात्म्यमुच्यते । 'श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञात्' (४.३३) इत्यतः पूर्वेण निवृत्तस्य कर्मणोऽन्यस्माद्भेदः, निवृत्तकर्मण्येवोपासनायज्ञादिरूपेण भेद इत्येवं कर्मविस्तारोक्तिः । शेषेण ज्ञानमाहात्म्योक्तिरिति विवेकः । 'मयि सर्वाणि' (३.३०) इत्युक्तनिवृत्तकर्मलक्षणज्ञानोपायानुष्ठानाननुष्ठानाभ्यां 'ये मे मतं' (३.३१) इत्यादिनाऽर्थानर्थयोरुक्त्या अवश्यमनुष्ठेयमित्युक्तम् । पुनस्तदनुष्ठाने रुच्युत्पादनाय पूर्वानुष्ठितश्चायं धर्म इत्याह ॥ इममित्यादित्रयेण । अव्ययफलत्वादव्ययम् ।इमं योगं 'मयि सर्वाणि' (३.३०) इत्यनेनोक्तम् । निवृत्तकर्मलक्षणं ज्ञानोपायं विवस्वते आदित्याय । स च स्वपुत्राय मनवे श्राद्धदेवाय स च मनुः स्वपुत्रायेक्ष्वाकवे ॥ ४.१॥

एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ॥ ४.२॥

राजानश्च ऋषयश्चेति वा, राजर्षयो राजश्रेष्ठाः निमिप्रभृतयः स्वपित्रिक्ष्वाकुप्रभृतिभिर्विदुरिति वा । अत्र प्रवचनवेदनशब्दैः विवस्वदादीनामनुष्ठानमप्युपलक्ष्यम् । अद्यतनानामज्ञाने कारणमाह ॥ स इति । हे परंतप शत्रुतापन स च योगः महता कालेन इह लोके नष्टः अदर्शनं गतः ॥ ४.२॥

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।
भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ४.३॥

कुतः प्रोक्त इत्यत उक्तम् ॥ भक्तोऽसीत्यादि । हि शब्दो हेतोः । भक्तत्वादिहेतुना हि यतस्ते प्रोक्तोऽत एतद्रहस्यं उत्तमं चेति । हि यतो रहस्यं उत्तमं चातो भक्तत्वाते प्रोक्तः अवश्यानुष्ठानायेति वा । 'कर्मणैव हि संसिद्धिं' (३.२०) इत्यत्र

गृहस्थधर्मस्त्वया न त्याज्य इत्यत्र जनकादिज्ञान्याचार उक्तः । अत्र तु निवृत्तकर्मानुष्ठाने महदाचारः प्रमाणत्वेनोच्यत इति न तेन गतार्थत्वं शङ्क्यम् ॥ ४.३॥

अर्जुन उवाच

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४.४॥

'मयि सर्वाणि' (३.३०) इत्यत्र हरेः पूज्यत्वं अर्जुनस्य पूजकत्वमित्युक्तम् । तथा तस्यैव स्वतन्त्रकर्तृत्वमन्यस्य तदधीनकर्तृत्वमुक्तम् । एवं च पूज्यपूजकत्वादिना तत्राभिप्रेतं जीवेश्वरभेदं प्रमाणेन ज्ञातुं पृच्छति । अपरमित्यादिना । एवं च 'न त्वेवाहं' (२.१२) इत्यादिना सर्वप्रकारेणोत्पत्तिनाशराहित्यं भगवतः श्रुतवान्कथमेवम् अपरं पश्चात्तनं भवतो जन्मेति पृच्छतीति चोद्यानवकाशः ॥ ४.४॥

श्रीभगवानुवाच

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप ॥ ४.५॥

अत एव विदितप्रश्नाभिप्रायो भगवान् तव चेति 'नत्वं वेत्थेति' पराक्तवाज्ञत्वयोरुक्तिं कृतवान् । अन्यथा 'बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि' इत्येतावता प्रश्नपरिहारात्तव चेत्याद्युक्तिर्व्यर्था स्यादिति ज्ञेयम् ॥ ४.५॥

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ४.६॥

जन्मान्यतीतानि चेत्तर्हि न जननमरणराहित्यमीश्वरत्वं वा तव स्यात् । तथा च 'अविनाशि त्विति' (२.१७) उक्ति (क्त) विरोध इत्यत आह ॥ अजोऽपीति । देहतोऽप्युत्पत्तिहीनोऽपि अव्ययोऽविनाशी आत्मा स्वरूपं देहश्च यस्य सोऽव्ययात्मा सन्नपि भूतानामीश्वरः सन्नपि सम्भवामीत्यन्वयः । स्वरूपतो देहतश्च अनादिनित्यस्य कथं जनिरित्यत उक्तम् ॥ प्रकृतिमधिष्ठायेति । प्रकृतिशब्दः प्राकृतपरः । प्राकृतान्प्रकृतिजान्वसुदेवादीनधिष्ठायानुप्रविश्यात्ममायया स्वेच्छया स्वज्ञानेन वा सम्भवामि प्रादुर्भवामि । अतो जात इति लोकस्य भ्रंतो व्यवहार इति भावः । यद्वा स्वां स्वकीयां मदधीनां प्रकृतिं तमोरूपामधिष्ठाय आश्रित्य सम्भवामि सम्भूतो जात इति भ्रमविषयो भवामि लोकस्येत्यर्थः । स्वाधीनप्रकृत्या वसुदेवादिदेहान्निर्माय तेष्वनुप्रविश्यं प्रादुर्भावकरणे किं प्रयोजनमित्यतोऽप्युक्तम् ॥ स्वां प्रकृतिमधिष्ठायेति । स्वस्वभावमनुसृत्य

सम्भवामीति ""देवस्यैष स्वभाव" एव न प्रयोजनापेक्षेति भावः । एतेन जीवजन्मविलक्षणजन्मवत्त्वाद्धरेः पूज्यत्वादिना जीवभेद उपपादित इति ज्ञेयम् ॥ ४.६॥

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥ ४.७॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ४.८॥

किञ्च स्वप्रयोजनाभावेऽपि लोकापेक्षितधर्माधर्म स्थापनोत्सादनाद्यर्थमवतार इति संभवकालोक्तिपूर्वकमाह ॥ यदेत्यादिश्लोकद्वयेन । युगे युग इति धर्महान्यधर्मवृद्धिकाल इत्यर्थः । अवतारं विना साधुपरित्राणादिसंभवेऽपि लीलयैवावतारद्वारा परित्राणादिकं स्वभावादेव तस्येति ज्ञेयम् ॥ ४.७॥ ४.८॥

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ४.९॥

एवं स्वभावादेवावतारादिस्वव्यापारमुक्त्वा तज्ज्ञानफलमाह ॥जन्मेति । एवमुक्तप्रकारेण दिव्यमलौकिकं मे जन्म कर्म च तत्त्वतो यथावत्तया यो वेत्ति स ज्ञानी देहं त्यक्त्वा पुनर्जन्म नैति न प्राप्नोति । किंतु मामेति । अत्र जन्मकर्मरूपैकदेशज्ञानेन मुक्त्युक्तिर्योग्यगुणज्ञानोपलक्षणार्था ज्ञेया ॥ ४.९॥

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।
बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ ४.१०॥

एवं ज्ञात्वा मुक्ताः संति किमित्यतः संतीत्याह ॥वीतरागेति । तज्ज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्वं कुत इत्यतो वाऽऽह ॥वीतेति । अपगतरागभयक्रोधाः मन्मयाः मत्प्रधानाः । अहमेव प्रधान इति जानंत इति यावत् । यद्वा मन्मया मत्प्रचुरा मामेव सर्वभूतेषु सत्ताप्रतीत्यादिप्रदं जानंत इति यावत् । मामुपाश्रिताः मदेकशरणाः बहवो ज्ञानाख्यतपसा ज्ञानेन तपसा चेति वा, पूताः दग्धकर्माणः मद्भावं मयि सायुज्यलक्षणं भावं स्थितिमागताः प्राप्ताः ॥ ४.१०॥

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ४.११॥

ननु सामान्यतो विष्णुं सर्वोत्तमं ज्ञात्वा अन्यदेवताः पितृंश्चेष्ट्वांऽते तत्कर्म विष्णौ समर्पयंति ये त्रैविद्याः, तेषामपि मोक्षश्चेत्को विशेषस्त्वामुपाश्रितानामित्यतो न ज्ञानिनां त्रैविद्यानां च फलसाम्यम् । तत्तत्सेवानुसारेणैव मोक्षस्वर्गरूपभिन्न-फलदानात्सेवायाश्च वैषम्यादितो न वैषम्यादिदोष इति भावेनाह ॥ ये यथेति ।

ये ज्ञानिनस्त्रैविद्या वा यथा येन प्रकारेण मोक्षेच्छया मद्यजनप्रकारेण, स्वर्गादीच्छया अन्यदेवतायजनप्रकारेण मां प्रपद्यंते तांस्तथैव तत्तद्भजनानुसारेणाहं भजामि मोक्षस्वर्गफलदानेन सेवे । न गुणभावेनेत्यर्थः । फलतारतम्यहेतुरयम् । ज्ञानिभ्यस्त्रैविद्यानां सेवायां विशेषः किंप्रकार इत्यत आह ॥ममेति । हे पार्थ सर्वशः सर्वे ज्ञानिनः त्रैविद्याश्च मनुष्या मम वर्त्मानुवर्तते । मम मत्कर्मकर्तृत्वात्तद्यागीयहविरादिभोक्तृत्वान्मम वर्त्मानुवर्तिन एव सर्व इत्यर्थः ॥ ४.११॥

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ ४.१२॥

एतावान्विशेषः । अहमेव सर्वयज्ञानां भोक्ता प्रेरकश्च । तदेतज्ज्ञात्वा भागवताः निष्कामाः मामेव यजन्ते । त्रैविद्यास्ते तत्तत्त्वमजानानाः कर्मणां सिद्धिं कांक्षंतः, अन्यदेवता इह यजन्त इति । ननु मम वर्त्मानुवर्तन्त इति यत्सर्वकर्मकर्तृत्वं सर्वकर्मभोक्तृत्वं चोक्तं तत्र सर्वकर्मकर्तृत्वं जीवानामस्वातंत्र्यदर्शनात् सिद्धम् । यज्ञादिभोक्तृत्वं कुतो मानाज्ज्ञेयमित्यत आह ॥ क्षिप्रं हीति । यस्मान्मानुषे लोके कर्मजा सिद्धिः कर्मजं फलं क्षिप्रं शीघ्रं भवति । तस्मान्मम वर्त्मानुवर्तन्ते, सर्वयज्ञभोक्तेति यावत् । भगवतः सर्वयज्ञभोकृत्वादेव तत्फलमिह यजमानस्य क्षिप्रमुपलभ्यते । नान्यथा । 'तस्मात्ते धनसनयः' (चा. १.७.६), 'फलमत उपपत्तेः' (३.२.३९) इति श्रुतिसूत्रादिना हरेरेव फलदातृत्वादिति भावः । यद्वा त्रैविद्यानामन्यदेवता-याजित्वात्कथमुच्यते मां प्रपद्यन्त इत्यतः इह लोके अन्यदेवता यजन्तः यज्ञकर्मणां सिद्धिं कांक्षतः सर्वशो मनुष्यास्त्रैविद्या अन्ते मयि तत्कर्मसमर्पणेन मम वर्त्मानुवर्तन्ते वैष्णवमार्गमेव अनुसृता भवन्ति । कुत एतत् । हि यस्मात्कर्मजा सिद्धिरिह लोके क्षिप्रं भवति अत इति । अन्यथा तन्न स्यादिति भावः ॥ ४.१२॥

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।
तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ ४.१३॥

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ ४.१४॥

भगवद्भजनं विना कुतो न फलमित्यतो वा, ज्ञानिनामिव त्रैविद्यानामपि कुतो न महाफलमित्यतो वा, तस्य पितृत्वात्पितरं परित्यज्यान्यदेवतायाजिनां फलप्राप्तिरेव नास्ति, कुतो महाफलप्राप्तिरिति भावेनाह ॥चातुर्वर्ण्यमिति । चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । 'चतुर्वर्णादिभ्यः स्वार्थ उपसंख्यानं' इत्युक्तेः स्वार्थे ष्यञ् । यद्वा चतुर्णां वर्णानां समूहश्चातुर्वर्ण्यम् । 'विचित्रा हि तद्धितगतिरिति' समूहार्थे ष्यञ् । गुणकर्मविभागशः सत्त्वादिगुणविभागेन कर्मविभागेन च चातुर्वर्ण्यं चतुवर्णसङ्घो

मया सृष्टः । जनाः सात्त्विकसात्त्विकाः राजससात्त्विकास्तामससात्त्विकाश्चेति त्रिविधाः । तत्र राजससात्त्विकानामत्र ग्रहणम् । 'राजसास्तु नरा विप्रा' इत्यष्टादशतात्पर्योक्तेः । 'सात्त्विको ब्राह्मण' इत्याद्येतद्भाष्योक्तेश्च । तथा च अतिसत्त्वाधिकरजोगुणयुक्ताः ब्राह्मणाः । किञ्चित्सत्त्वाधिकरजोगुणयुक्ताः क्षत्रियाः । तमोऽपेक्षयाऽधिकं समसत्त्वं यद्रजस्तद्युक्ता वैश्याः । रजोऽपेक्षयाऽधिकतमौपेतः, तमोऽपेक्षयाधिकसत्त्वोपेतश्च शूद्र इति गुणविभागकृतो ब्राह्मणादिवर्णः । ब्राह्मणादियोग्यकर्मविभागस्तु अष्टादशाध्याये 'शमो दम' (१८.४२) इत्यादिश्लोकत्रयेण वक्ष्यते । ननु यथा भवान्सर्वस्य कर्ता तथा तवाप्यन्यः कर्ताऽस्ति किमित्यत आह ॥तस्येति । तस्य चातुर्वर्ण्यस्याव्ययं कर्तारं मां विद्धि । तथाऽकर्तारमपि कर्त्रतरहीनमपि विद्धि । मेऽन्यः कर्ता नास्तीत्यपि विद्धीत्यर्थः । यद्वा यदि त्वया चत्वारो वर्णाः सृष्टाः तर्हि कर्तृत्वाज्जीववत्तवापि कर्मलेपः स्यादित्यतः कर्मलेपाभावं 'न मां' इत्यादिना वक्तुं लेपाभावे हेतुं तावदाह ॥ तस्येति । तस्य कर्तारमपि मां जीवविलक्षणमकर्तृत्वादकर्तारं कर्तृत्वहीनं विद्धीति ॥ ४.१३ ॥

ततः किमित्यत आह ॥ नमामिति । जीवविलक्षणक्रियावत्त्वेनाकर्तृत्वान्मां कर्माणि न लिंपन्ति । किञ्च जीवानां कर्मलेपे अभिनिवेशो हेतुः, न च मेऽसावस्तीत्याह ॥ न मे कर्मफले स्पृहेति । फलप्राप्तिपर्यन्तं मनोविक्षेपशब्दितोऽभिनिवेशः कर्मफले मे नास्ति । अतोऽपि न लिंपन्ति कर्माणीत्यर्थः । कैमुत्येनापि स्वस्य कर्मालेपमाह ॥ इतीति । कर्मलेपो मे नास्ति तत्फले स्पृहाऽपि नेत्येवं मां योऽभिजानाति सोऽपि कर्मभिर्न बध्यते । किम्वहमिति? इति योऽभिजानातीति वाच्ये 'मामि'ति पुनर्वचनं स्वस्य ईश्वराभेदाभिप्रायेण । स्वात्मानमुद्दिश्य 'न मां कर्माणि लिंपन्ती'त्यादि यो जानातीति जीवाभेदप्रतीतिनिरासाय । मां योऽभिजानाति न स्वात्मानमिति ॥ ४.१४ ॥

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।
कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ ४.१५ ॥

यदि ज्ञानी कर्मभिर्न बध्यते तर्हि ममापि ज्ञानित्वात्कर्मबन्धाभावरूपमुक्तिसत्त्वात्कथं कर्मविधानमित्यतो ज्ञानिनामप्यधिकमोक्षाकाङ्क्षया कर्मकरणे आचारोऽप्यस्तीत्याह ॥ एवमिति । प्राक् जनकादीनां विवस्वदादीनां च विद्यमानमपि ज्ञानित्वं भगवतो न विवक्षितम् । अत्र तु विवक्षितमिति न तेन पौनरुक्त्यं शङ्क्यं । पूर्वैर्मुमुक्षुभिः । 'आक्वेः तच्छील-तद्धर्मतत्साधुकारिष्वि'ति तत्साधुकारिण्युप्रत्ययः । अधिकमोक्षेच्छावद्भिः एवं उक्तप्रकारेण हरिं ज्ञात्वाऽपि कर्म कृतम् । तस्मात्त्वमपि पूर्वैः कृतं पूर्वतरं ततोऽपि पूर्वभावि कर्म कुर्विति ॥ ४.१५ ॥

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ ४.१६ ॥

कुर्विति कर्तव्यतयोक्तकर्मस्वरूपं वक्तुं तत्र जिज्ञासाजननाय कर्मणो दुर्ज्ञेयत्वमाह ॥किमिति । अकर्मपदेन कर्माभावो विरुद्धकर्म च ग्राह्यम् । अत्र कर्मविषये कवयोऽपि

मोहिताः विभ्रमवन्तः, तर्हि किं तत्स्वरूपं ब्रूहीत्यत आह ॥तदिति । तस्मात्कवीनामपि मोहविषयत्वादिति वा यत्कर्तव्यत्वादिनोक्तं तत्कर्मेति वा ते जिज्ञासवे प्रवक्ष्यामि । यज्ज्ञात्वाऽशुभात्कर्मबन्धान्मोक्ष्यसे तत्कर्मेति वा । कर्म प्रवक्ष्यामीत्यकर्मविकर्मणोरप्युप-

लक्षणम् । अनुष्ठेयतया प्राधान्यात्कर्मेत्येवोक्तम् । यद्वा ते कर्मेत्यत्राकारप्रश्लेषेणा-कर्मेत्यपि पदच्छेदो ज्ञेयः ॥ ४.१६॥

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ ४.१७॥

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।
स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ ४.१८॥

कर्मादिस्वरूपज्ञानमावश्यकमिति भावेनाह ॥ कर्मणो हीति । पूर्वस्मात्कर्माकर्मपदयोरनुवृत्तिः । कर्मणः सकाशादकर्म कर्माकरणं विरुद्धकर्म च विविच्य बोद्धव्यम् । विकर्मणो निषिद्धकर्मणश्च कर्माकर्म च विविच्य बोद्धव्यम् । अकर्मणश्च कर्म विकर्म च विविच्य बोद्धव्यम् । कुत इत्यत आह ॥ गहनेति । पूर्वत्र दुर्ज्ञेयत्वोक्तावपि तच्छापादिप्रबलनिमित्तं न भवति । किन्तु स्वभावत एवेति वक्तुं 'गहना कर्मणो गति'रिति पुनर्वचनम् । यद्वा " कर्म प्रवक्ष्यामी"ति प्रतिज्ञातं कर्मादिस्वरूपमाह ॥कर्मणो हीति । अत्र कर्म न इति विकर्म न इति अकर्म न इति पदविभागः । 'ब्रह्माण इन्द्रोपयाहि विद्वान्' इत्यत्र ब्रह्माण इत्यस्येव भिन्नपदस्यापि न इत्यस्य रेफोत्तरस्य ण्त्वं ध्येयम् । तेन "रषभ्यां नो णः समानपद" इत्युक्तावपि छान्दसं णत्वमत्र ध्येयम् । कर्म नो मत्तो भवतीति । विकर्म अकर्म च नो मत्तो भवतीत्येवं योजना । कर्मादिस्वरूपं न स्वतन्त्रं किन्तु भगवदधीनं बोद्धव्यमित्यर्थः । न इति बहुवचनं बहुरूपत्वात् । एवंरूपेण कर्मस्वरूपज्ञानं दुःशकमित्याह ॥ गहनेति । एतच्च श्रोतुरधिकादरजननायोक्तम् ॥४.१७॥

कर्मादिस्वरूपं प्रपञ्चयंस्तद्बोधं स्तौति ॥ कर्मणीति । वर्णाश्रमोचितकर्मणि क्रियमाणे सति अकर्म कर्माभावं स्वस्य यः पश्येत् । भगवानेव कर्ता नाहं स्वतन्त्रः किन्तु तदधीनकर्तृशक्तिकः सन् करोमीति यः पश्येदित्यर्थः । अकर्मणि जीवकर्तृककर्मकरणहीने सुप्त्यादौ जीवस्य कर्माकरणावस्थायामिति यावत् । कर्म यः पश्येत् । जीवव्यापारस्य भावे अभावे च सदा भगवानेव महदादि स्वप्नादौ गजादि करोतीति पश्येदित्यर्थः । अनेन हरेः परानपेक्षया कर्तृत्वं स्वस्य तदधीनकर्तृत्वं ज्ञात्वा वर्णाश्रमविहितानुष्ठानं कर्मेत्युक्तं भवति । एतेन कर्माकरणमकर्म, निषिद्धं कर्म विकर्मेत्युक्तप्रायम् । कर्मादिबोधं स्तौति ॥ स इति । य एवं पश्येत्स बुद्धिमान् ज्ञानी । प्रशंसायां मतुप् । स एव युक्तः ज्ञानोपायवान् । स एव कृत्स्नकर्मकृत् । स्वयोग्यकृत्स्नकर्मफलस्य ज्ञानस्य मोक्षस्य प्राप्तप्रायत्वादितिभावः । यद्वा करश्शब्दः सकारान्तः कर्मविधिवाची, तेन मीयते विषयीक्रियते इति कर्म । उपपदस्य टिलोपो मातेः कनिन्प्रत्यः । 'करोऽस्मिन्मीयत इति कर्म जीव उदाहृतः' (नारदीये) इति निर्वचनात् । विधिबद्धत्वात्कर्मशब्दार्थो जीवः । कर्मविधेस्तत्फलस्य चाभावादकर्मपदेनेश्वरो ग्राह्यः । तथा च कर्मणि विधिबद्धे जीवे

अस्वातन्त्र्याद्धेतोरकर्म कर्माभावं यः पश्येत् । तथाऽकर्मणि विष्णौ कर्म यः पश्येत् सर्वकर्मकर्तृत्वात्तदीयमेव सर्वकर्मेति पश्येत् स बुद्धिमान् ज्ञानीत्येवं प्राग्वदेव स्तुतिपरताऽर्ध(र्थ)स्य ध्येया ॥ ४.१८॥

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ ४.१९॥

न केवलं कर्तृत्वाभिमानत्यागेन वर्णाश्रमोचितकृत्स्नकर्मकृत्त्वम् । किन्तु कामादिपरित्यागेनापि भाव्यमिति भावेन कर्मस्वरूपमेव प्रपञ्चयति ॥ यस्येत्यादिश्लोक-

पञ्चकेन । यस्य पुंसः सर्वे समारम्भाः । सर्वे कर्मोपक्रमाः कामसङ्कल्पवर्जिताः । कामः फलेच्छा । अनेनेदं स्वर्गादि साधयिष्यामीति सङ्कल्पः । ताभ्यां हीनाः । तं ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं हरेरेव स्वतन्त्रकर्तृत्वं ज्ञात्वा पश्चात्स्वस्य स्वातन्त्र्येण कर्माभावज्ञानित्वं ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वं तादृशं बुधाः ज्ञानिनः पण्डितं तत्त्वज्ञानिनमाहुः ॥ ४.१९॥

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥ ४.२०॥

कामसङ्कल्पवर्जितत्वमात्रेण न कर्मस्वरूपं पूर्णम् । किन्तु कर्मफलस्नेहत्यागेनापि भाव्यमित्याह ॥ त्यक्त्वेति । कर्मणि फले चासङ्गं स्नेहं च त्यक्त्वा नित्यतृप्तो निराश्रयः नित्यतृप्तनिराश्रयभगवत्सरूपोऽस्मीति ज्ञानवान् । कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि स नैव किञ्चित्करोति स्वतन्त्र्याभावात् । अनिराश्रय इति वा पदविभागः । भगवदाश्रयत्वादनिराश्रय इत्यर्थः ॥ ४.२०॥

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन् नाऽप्नोति किल्बिषम् ॥ ४.२१॥

कामसङ्कल्पादित्यागोपायमाह ॥ निराशीरिति । आत्मा मनः । यतौ नियतौ चित्तात्मानौ यस्य स यतचित्तात्मा भूत्वा निराशीः निष्कामः त्यक्तसर्वपरिग्रहश्च भवतीत्यर्थः । मनोनिग्रहेणैव कामादित्याग इति भावः । परिग्रहत्यागो नाम देहेन्द्रियादिपरिग्रहे अभिमानत्यागो ज्ञेयः । केवलं शारीरं शरीरयात्रार्थम् । यद्वा केवलं कामादिरहितं शारीरं शरीरेन्द्रियादिकरणकं कर्म कुर्वन् किल्बिषं कर्मबन्धं नाप्नोति । 'नैव किञ्चित्करोतीति' प्रागुक्तस्य कर्मणां मिथ्यात्वादिति विपरीतभ्रमस्य निरासाय "नाप्नोति किल्बिषमि"ति तदभिप्रायोऽत्र गौण्या वृत्त्या वर्णितः ॥ ४.२१॥

यदृच्छालाभसन्तुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः ।
समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वाऽपि न निबध्यते ॥ ४.२२॥

यतचित्तात्मा कीदृश इत्यतस्तस्य लक्षणमाह ॥ यदृच्छेति । अप्रयत्नलब्धेन तृप्तिमान् । सुखदुःखलाभालाभादिद्वन्द्वान्यतीतो द्वन्द्वातीतः । विमत्सरः स्वानधीनत्वनिमित्तमनः खेदहीनः । द्वन्द्वातीतत्वं किंप्रकारमिति जिज्ञासायां तद्विवृणोति ॥ सम इत्यादिना । सिद्ध्यसिद्ध्योरुत्सेकानुत्सेकहीनत्वरूपसमत्वमेव द्वन्द्वातीतत्वमित्यर्थः । एवंविधः कर्म कृत्वाऽपि तेन न निबध्यत इति । यदृच्छालाभसंतुष्टत्वादिकं यतचित्तात्मनो लक्षणमित्युक्तं भवति ॥ ४.२२॥

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।
यज्ञायाऽचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ ४.२३॥

विक्षिप्य प्रागुक्तं पिण्डीकृत्य दर्शयति ॥ गतसङ्गस्येति । गतसङ्गस्य फलस्नेहरहितस्य । मुक्तस्य देहाद्यभिमानहीनस्य । स्वातन्त्र्याभिमानहीनस्येति वा । ज्ञानावस्थितचेतसः विष्णुज्ञानेऽभिनिविष्टचित्तस्य । यज्ञाय विष्णवे तत्प्रीत्यर्थं कर्माचरतः कुर्वतः कर्म प्रविलीयते बन्धकं न भवतीत्यर्थः । 'यस्येत्यादिना' यत्कामादिवर्जनमुक्तं 'तद्गतसङ्गस्ये'त्यनेन 'त्यक्तसर्वपरिग्रह' इत्येतत् 'मुक्त'स्येत्यनेन 'कर्मण्यकर्मेति' 'नित्यतृप्त' इति च 'ज्ञानावस्थितचेतस' इत्यनेन पिण्डीकृत्य प्रदर्शितं ध्येयम् ॥ ४.२३॥

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्म कर्म समाधिना ॥ ४.२४॥

एवं 'तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामीति' प्रतिज्ञातं कर्मस्वरूपं सङ्क्षेपविस्ताराभ्यां प्रतिपाद्य 'गतसङ्गस्य' इत्यनेनोपसंहृत्याधुना ज्ञानावस्थितचेतस्त्वं स्पष्टयति ॥ ब्रह्मेति । अर्प्यते समर्प्यतेऽनेनेत्यर्पणं दर्वीपिठरादि । अर्पणहविरग्नीनां ब्रह्माभेद उच्यते ब्रह्म च तदर्पणं चेत्यादिव्युत्पत्तेः । तथा समाधिना सह सहितं कर्म चाग्निहोत्रादि ब्रह्मेति कर्मसमाध्योरपि । तथा ब्रह्मणा हुतमित्यत्रापि प्रायपाठाद्ब्रह्मैव हुतमिति होमस्यापि ब्रह्माभेदः । स तु अर्पणादिसत्ताप्रतीत्यादेर्ब्रह्माधीनत्वाभिप्रायेण । 'त्वदधीनं यतस्सर्वमतः सर्वो मतो भवान्' (पाद्मे) इत्यादेः । 'इति मां योऽभिजानातीति' श्लोकान्ते शेषः । तेनैव ब्रह्म गन्तव्यमित्यन्वयः । एतेन ज्ञानावस्थितचेतः पदोक्तं परमेश्वरज्ञानमेवंरूपमिति स्पष्टीकृतं भवति । यद्वा ब्रह्मणा हुतमिति असामानाधिकरण्यनिर्देशप्रायपाठात् । ब्रह्मण्यर्पणं ब्रह्मणो हविः ब्रह्मणोऽग्नौ ब्रह्मणः कर्म ब्रह्मकर्म न केवलं कर्ममात्रं ब्रह्मणः किन्तु समाधिना सहितं कर्म ब्रह्मण इत्यर्थः । अर्पणादिकं सर्वं तत्स्वामिकमिति यो जानाति तेन ब्रह्म गन्तव्यमिति योजना । एतेन प्राङ्मुक्तपदेनोक्तस्वातन्त्र्यभिमानत्यागः कर्माङ्गमुक्तः स कुत्र कार्यः । त्यक्तस्वातन्त्र्याभिमानं च वस्तु किमधीनं ज्ञेयम् । यज्ञायेत्युक्तयज्ञार्थत्वं च किमिति शङ्कात्रयं निरस्तम् । हविरादौ स्वातन्त्र्याभिमानत्यागब्रह्माधीनत्वयोः, विष्णवर्पणमेव यज्ञार्थत्वमित्यस्य चात्र प्रतीतेरिति ॥ ४.२४॥

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।
ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ ४.२५॥

पूर्वं भगवदधीनकर्तृत्वानुसन्धानपूर्वं तत्प्रीत्युद्देशेन वर्णाश्रमविहितानुष्ठानं कर्मेति सामान्यतः कर्मस्वरूपमुक्तं तद्यज्ञादिभेदभिन्नमित्याह ॥ दैवमिति । दैवं विष्णुं यज्ञं यथा भवति तथाऽऽपरे केचन योगिनो यतयः पर्युपासते । यज्ञपदमत्रो-पासनरूपक्रियाविशेषणम् । दैवमेवेत्येवकारोऽपि क्रिययैवान्वेति । भगवदुपासनमेव यज्ञतयाऽनुतिष्ठन्ति केचिद्यतय इत्यर्थः । एतेनायज्ञस्येत्यादिना यज्ञादिहीनस्य 'नायं लोकोऽस्तीति' वक्ष्यमाणतया यत्याश्रमविलोपप्रसङ्ग इति शङ्का निरस्ता । तेषामपि भगवदुपासनारूपयज्ञसत्त्वादिति । यद्वा दैवं यज्ञमिति सामानाधिकरण्यम् । यज्ञरूपं भगवन्तं योगिनः पर्युपासते यज्ञत्वेनोपासते । तेषां तथोपासनमेव यज्ञ इति भावः । भगवतः स्वानन्दरूपहविर्भोक्तृत्वात्स्वस्यैवाग्निरूपत्वाच्चेति ज्ञेयम् । ब्रह्माग्नौ ब्रह्माख्याग्नौ यज्ञेनाग्निहोत्रादियज्ञेन यज्ञं भगवन्तं प्रति जुह्वति । यद्वा ब्रह्माग्नौ यज्ञमग्निहोत्रादिकं यज्ञेनैव यज्ञनामकेन भगवता निमित्तेन जुह्वति समर्पयन्ति । सर्वं यज्ञनामकविष्ण्वधीनं ज्ञात्वा स्वस्य स्वातन्त्र्याभिमानत्यागेन कृतं कर्म विष्णौ समर्पयन्तीति यावत् । यज्ञेनैवेयग्रे सर्वत्रान्वेति ॥ ४.२५॥

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ।
शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ॥ ४.२६॥

अन्ये योगिनः श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि संयमाग्निषु जुह्वति । भगवत्पूजात्वेनेन्द्रियनियमनं कुर्वन्ति । प्रत्याहारादिना सर्वं यज्ञाख्यहर्यधीनं, न क्वचिदपि स्वातन्त्र्यमिति ज्ञात्वेत्यर्थः । एतदपि ब्रह्मार्पणरूपमेव विवक्षितम् । एवमग्रेऽपि । अत एव वक्ष्यति "एवं बहुविधा यज्ञा" इति ज्ञेयम् । अन्ये योगिनः शब्दादीनं शब्दस्पर्शरूपरसगन्धान्विषयान् श्रोत्रादीन्द्रियाख्याग्निषु जुह्वति । यज्ञेनैव यज्ञाधीनं ज्ञात्वा स्वस्वातन्त्र्याभिमानत्यागेन भगवत्पूजात्वेन विषयान्भुञ्जत इत्यर्थः ॥ ४.२६॥

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।
आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥ ४.२७॥

अपरे योगिनः सर्वाणीन्द्रियकर्माणि वाक् पाणिपादपायूपस्थरूपकर्मेन्द्रियव्यापारान् तथा प्राणकर्माणि प्राणापानादिव्यापारांश्च आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति । आत्मनो मनसो यः संयमः स एव योग उपायः । स एवाग्निः ज्ञानदीपिते तत्र जुह्वति यज्ञेनैव भगवदधीनताज्ञानपूर्वं स्वातन्त्र्याभिमानत्यागेन मनो निगृह्य कर्मेन्द्रियादिव्यापारान् भगवत्पूजात्वेन नियच्छन्तीत्यर्थः ॥ ४. २७॥

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ ४.२८॥

अपरे द्रव्ययज्ञाः द्रव्यस्य याजकाः । कर्त्रर्थोऽयं यज्ञशब्दः । तपोयज्ञाः कृच्छ्र-चान्द्रायणादितपो हर्यर्पणबुद्ध्या हरौ जुह्वतीति तपोयज्ञाः । भगवत्पूजात्वेन ध्यानं

कुर्वन्तीति योगयज्ञाः । विष्णुपूजात्वेन स्वाध्यायमधीयत इति स्वाध्याययज्ञाः । यज्ञेनैवेति सर्वत्रान्वेतीत्युक्तं तदर्थः प्राग्वत् । ज्ञानयज्ञाः भगवत्पूजात्वेन श्रवणादि कुर्वन्तीति । संशितव्रताः तीक्ष्णव्रताः यतयो यत्नशीलाः ॥ ४.२८॥

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथापरे ।
प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥ ४.२९॥

अपरे प्राणायामपरायणाः प्राणापानगती रुद्ध्वा निरुद्ध्य अपाने प्राणं जुह्वति तत्र प्रवेशयन्ति प्राणे चापानं जुह्वति कुम्भकस्था एवेत्यर्थः ॥ ४.२९॥

अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ।
सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ४.३०॥

अपरे नियताहाराः सन्तः प्राणानिन्द्रियाणि श्रोत्रादीन्द्रियवृत्तीः प्राणेष्विन्द्रियेषु जुह्वति सङ्कुचितवृत्तीन्प्राणान्कुर्वन्ति नियताहारत्वेनेन्द्रियाणां शक्तिह्रासादिति भावः । यद्वा प्राणान्वागादीन्द्रियदेवान् मनः प्रभृत्युत्तमदेवाधीनान्ध्यायन्तीत्यर्थः । अस्मिन्पक्षे भगवत्पूजात्वेन नियताहारः पृथग्यज्ञो ज्ञातव्यः । तान्स्तौति ॥ सर्वेऽप्येत इति । यज्ञविदो यज्ञज्ञाः यज्ञक्षपितकल्मषाः यज्ञानुष्ठाननाशितपापाः ॥ ४.३०॥

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।
नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥ ४.३१॥

एवं यज्ञभेदान् ज्ञात्वाताननुतिष्ठतामननुतिष्ठतां च फलभेदमाह ॥ यज्ञेति । यज्ञे देवतायै दत्तहविः शेषोऽमृतमुच्यते । तद्भुजः यज्ञानुष्ठातार इति यावत् । सनातनमनादिनित्यं ब्रह्म यान्ति प्राप्नुवन्ति । अयज्ञस्य तु अयं लोकः अल्पसुखोऽपि मानुषो लोको नास्ति । कुतोऽन्यः स्वर्गादिः । अतो यज्ञाः सर्वथा कार्या इति भावः ॥ ४.३१॥

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।
कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ४.३२॥

उक्तान्कर्मभेदानुपसंहरति ॥ एवमिति । एवं 'दैवमेवेत्यादिना' श्लोकषट्केनोक्तदिशा मानसिकवाचिककायिकभेदेन बहुप्रकाराः यज्ञाः ब्रह्मणो हरेर्मुखे वितता विस्तृताः तस्य सर्वयज्ञभोक्तृत्वात् । 'अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता' (९.२४) इत्यादेः । 'श्रोत्रादि' इत्यादिनोक्तेन्द्रियनियमनादिरूपयज्ञेषु तदाराध्यस्यानुक्तेर्ब्रह्मणोऽन्यस्तदाराध्य इति शङ्कानिरासाय ब्रह्मणो मुखे वितता इत्युक्तम् । ननु यज्ञानां बहुविधत्वे ज्ञानयज्ञादिनैवालं किं कर्मात्मकेन युद्धेनेत्यत आह ॥ कर्मजानिति । तान्प्रागुक्तान्सर्वान्यज्ञान्कर्मजान्कर्मरूपान्विद्धि जानीहि । मानसिकवाचिककायिककर्मजान्विद्धीति वाऽर्थः । ततः किमित्यत आह ॥ एवमिति । मानसिकवाचिकादिसर्वयज्ञाः कर्मात्मका इति जानासि चेत् तर्हि युद्धादिस्वविहितकर्माणि कृत्वैव विमोक्ष्यसे । संसारादात्मानं मोक्तु

(मोचयितु) मिच्छति । सर्वेषां कर्मजत्वज्ञाने सति मोक्षार्थं युद्धादिकं कर्तव्यमिति तवैवेच्छा भविष्यतीत्यर्थः । सर्वेषां यज्ञत्वे ज्ञानोपासनस्वाध्यायाद्य-कर्मरूपयज्ञेनैव भगवत्प्रीतिसिद्धेः किं कर्मात्मकयुद्धेनेति पार्थाभिप्रायस्येद-मुत्तरं ज्ञात्वेति (जात्वेत्यादि) । तस्यायं भावः । युद्धं हित्वा मोक्षार्थं यदुपासनादिकं करिष्यसि तदपि कर्मात्मकमेव । तथा च युद्धत्यागे विहितधर्मत्याग एव कृतः स्यात् । न तु कर्मत्यागः । अत एवं जानतः तव विहितं युद्धादिकं न त्याज्यमिति । एवमभिप्रायाभावे कर्मजानित्यर्धस्य प्रकृतानुपयोगः स्यात् । ननु सत्यमेवमथाऽप्ययमर्थो लृडन्तशब्देन कथं लभ्यते इति चेत् । नायं लृडन्तः किन्त मुच्लृ मोक्षण इत्यतः सन्नन्तात्कर्मकर्तरि लट्प्रत्यये सति विमोक्ष्यस इति रूपम् । यद्यपि धातोः कर्मण इति सन्प्रत्यये सन्यङोरिति द्विर्वचने हलन्ताच्चेति सनः कित्वेन गुणाभावे च मुमुक्ष्येति भाव्यम् । तथाऽपि गुणाभ्यासलोपौ छान्दसावित्युपेत्य सन्नन्तान्मोक्षशब्दाद्वर्तमाने लडिति लट्प्रत्यये तस्य सिबादेशे "कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय" इति सूत्रेण कर्तुः कर्मवद्भवे कर्मकारकनिमित्तयगात्मनेपद चिण्वद्भावादिकार्याणि लभत इत्युक्तेर्यकि सत्यतो लोपे मोक्ष्यस इति रूपसिद्धिर्ज्ञेया । लृडन्तत्वपक्षे त्वयमर्थः । सर्वेषां कर्मजत्वं ज्ञात्वा तान्यनुष्ठाय मुक्तो भविष्यसीति ॥ ४.३२॥

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परन्तप ।
सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ४.३३॥

उक्तयज्ञेषु को यज्ञः श्रेष्ठ इति जिज्ञासायामाह ॥ श्रेयानिति । द्रव्यमयादिति प्रागुक्त यज्ञांतराणामुपलक्षणम् । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागादिरूपाद्यज्ञाद्भगवज्ज्ञानसंपादनरूपो यज्ञः श्रेयान् श्रेष्ठः । कुत इत्यत उक्तं ॥ सर्वमिति । अखिलं खिलं सशेषं न भवतीत्यखिलम् । समुद्रं मनसा ध्यायीतेत्यादिकर्मसमृद्ध्यर्थोपासनाद्यङ्गसहितं सर्वं कर्म ज्ञाने परिसमाप्यते पूर्यते । ज्ञाने जाते ज्ञानलक्षणफलेन सफलं भवतीत्यर्थः । यद्वा आखिलमिति विभागः । आ समंतात् खिलमल्पमत्यल्पमपि सर्वं कर्म ज्ञाने जाते परिसमाप्यते । फलवद्भवतीत्यर्थः ॥ ४.३३॥

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ४.३४॥

कर्मणो ज्ञानमधिकमित्युक्त्वा तत्संपादयेत्याह ॥तदिति । तस्माज्ज्ञानस्याधिकत्वात्कर्मणां ज्ञानेनैव फलवत्त्वादिति वा । तत्त्वदर्शिनो ज्ञानिनः प्रणिपातेन त्वत्कृतवन्दनेन त्वत्सेवया त्वत्कृतपरिप्रश्नेन च ते तुभ्यं ज्ञानं ज्ञानजनकं शास्त्रमुपदेक्ष्यंति । तेभ्यः तज्ज्ञातव्यमर्थं विद्धि जानीहि । तदित्यस्यावृत्तिः । अर्जुनस्य ज्ञानित्वेऽपि ज्ञानतिरोभावनिवृत्त्यर्थं विद्धीत्युक्तिः । पार्थं प्रति ज्ञानोपदेशार्थमेव कृष्णस्य प्रवृत्तत्वात् । 'न त्वेवाहं' (२.१२) इत्यादिना सङ्क्षेपेणोपदिष्टत्वात् । 'ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानं' (७.२) इत्यादिना विस्तरेणोपदेक्ष्यमाणत्वात् तदविरोधायोपदेक्ष्यंतीत्यस्योपदेक्ष्याम इत्यर्थो ज्ञेयः ॥ ४.३४॥

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।
येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ४.३५ ॥

स्वेनोपदेक्ष्यमाणं ज्ञानं स्तौति भगवान् ॥यज्ज्ञात्वेति । यत् मया वक्ष्यमाणं ज्ञात्वा पुनः एवमाद्याध्यायोक्तदिशा बन्धुविषयमोहं न यास्यसि । हे पाण्डव येन ज्ञानेन अथो मोहनाशाद्धेतोरात्मनि सर्वांतर्यामिणि मयि भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यसि मदाधारत्वेन सर्वभूतानि तिष्ठंतीति द्रक्ष्यसीत्यर्थः । यद्वा आत्मनि सर्वत्र व्याप्ते मयि अथो व्याप्तत्वादेव सर्वभूतान्यशेषेण द्रक्ष्यसि । येन ज्ञानेन तद्विद्धि तज्ज्ञानविषयं जानीहीति । विद्धि प्राप्नुहीति वाऽन्वयः ॥ ४.३५ ॥

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।
सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि ॥ ४.३६ ॥

येनेति करणतया निर्दिष्टं ज्ञानमेव स्तौति पुनः । अपि चेदसीत्यादित्रयेण । सर्वेभ्यः पापेभ्यः पापकृद्भ्योऽपि पापकृत्तमश्चेदसि अतिशयेन पापकारी चेदसीति यावत् । तथाऽपि सर्वं वृजिनं ज्ञानप्लवेनैव ज्ञानाख्यनावा संतरिष्यसि । पापादतिक्रांतो भविष्यसीत्यर्थः ॥ ४.३६ ॥

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ४.३७ ॥

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनाऽत्मनि विन्दति ॥ ४.३८ ॥

यथा एधांसि दारूणि समिद्धः प्रदीप्तः अग्निः भस्मसात्कुरुते । तथा ज्ञानाख्योऽग्निः सर्वकर्माण्यप्रारब्धानि भस्मसात्कुरते । अतः प्रशस्तं ज्ञानमिति ॥ ४.३७ ॥

इह लोके ज्ञानेन सदृशं पवित्रं न हि विद्यते । तज्ज्ञानं स्वयं योगसंसिद्धः योगविषये सम्यक् सिद्धिमान्संसिद्ध (द्धी) ज्ञानोपायः सन् कालेन बहुना आत्मनि विंअदति प्राप्नोति ॥ ४.३८ ॥

श्रद्धावान् लभते ज्ञानं मत्परः संयतेन्द्रियः ।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ४.३९ ॥

एवं ज्ञानं प्रशस्य तस्यांतरङ्गसाधनं फलं चाह ॥श्रद्धावानिति । आस्तिक्यबुद्धिमान-मत्परो मदेकनिष्ठः संयतेन्द्रियो जितेन्द्रियश्च ज्ञानं लभते । ज्ञानं लब्ध्वा परां शांतिं मोक्षमचिरेणाविलंबेनाधिगच्छति प्राप्नोति असति प्रारब्धे । सति तु तस्मिन् तद्भोगानांतरमिति ॥ ४.३९ ॥

अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति ।

नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ४.४०॥

ज्ञानतत्साधनयोरभावेतद्विरोधिविपरीतज्ञानादौ चानिष्टमाह ॥ अज्ञश्चेति । नञोऽभावविरोधरूपार्थद्वयं ध्येयम् । तत्त्वविषयसंशयात्मा च विनश्यति । नरकं प्रतिपद्यते । किञ्च संशयात्मनो अयं मानुषो लोकः परः स्वर्गादिर्वा नास्ति । किं बहुना सुखं नास्तीत्यर्थः ॥ ४.४०॥

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसञ्छिन्नसंशयम् ।
आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ॥ ४.४१॥

ज्ञानसाधनमनुवदन्ज्ञान फलं प्रपञ्चयति ॥ योगेति । भगवति मनोयोगेन तस्मिन् सन्यस्तं समर्पितं कर्म येन तं योगसंन्यस्तकर्माणम् । ज्ञानेन छिन्नसंशयं आत्मवंतं परमात्मभक्तम् । हे धनञ्जय कर्माणि न निबध्नंति मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ४.४१॥

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ।
छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४.४२॥

उपपादितं कर्मणः कर्तव्यत्वमुपसंहरति ॥ तस्मादिति । ज्ञानोपायानुष्ठानाननुष्ठान-योरर्थानर्थवत्त्वादज्ञानसंभूतं हृद्गतमात्मनः संशयं ज्ञानासिना ज्ञानाख्यखड्गेन छित्वा योगं ज्ञानोपायं कर्मा(नु) तिष्ठ कुरु हे भारत उत्तिष्ठ उद्युक्तो भवेति ॥ ४.४२॥

इति श्रीमद्गीतार्थसङ्ग्रहे श्रीराघवेन्द्रयतिकृते

चतुर्थोऽध्यायः